

Михайло Гаухман (м. Уфа)

Формування «малоросійської позиції» газети «Киевлянин» у 1917 р.: причинки до краху «малоросійського проекту»

У статті розглянуті публікації газети «Киевлянин» квітня–червня 1917 р., присвячені «малоросійському руху», критиці українського руху та міжконфесійним відносинам на західноукраїнських землях. На підставі аналізу публікацій сформульований чинник слабкості «малоросійського проекту» – відсутності вимог національної та соціальної емансипації.

Ключові слова: газета «Киевлянин», російський націоналізм, український національний рух, Українська революція, Українська Центральна Рада.

Mykhaylo Gaukhman

The formation of «Little Russian position» of newspaper «Kievlyanin» in 1917: toward the factors of crash of «Little Russian project»

The article deals with the journalism of newspaper «Kievlyanin» in first part of 1917 toward «Little Russian movement», Ukrainian question and confessional interrelations in the West Ukraine. The «Kievlyanin» was the influential agent of «Little Russian Project», which evidenced in the nation-making process in early XX century. The «Little Russian Project» was the activity of Russian nationalists from ethnic Ukrainians, who suggests Ukrainians as «Little Russians» – the branch of «Great Russian people».

The «Kievlyanin» in April–June 1917 – from first regular anti-Ukrainian publications to the First Universal of the Ukrainian Central Rada – published some articles about activity of «Little Russian» (or «South Russian») organizations and a lot of articles toward Ukrainian question, which were against Ukrainian national movement, Ukrainian Central Rada, Ukrainization of education and army. Besides the «Kievlyanin» published open letters in defense of confession policy in Galicia under Russian occupation in 1914–1915 and about Austrian repressions against «Russophiles».

The analyses of these materials demonstrate that the redaction of «Kievlyanin» continued prerevolution interpretation of Ukrainian national movement as anti-Russian power. The novelty of 1917 was recognition of Ukrainian movement, but as narrow party, not national movement. In general, the newspaper advocated positions of status quo in national and social questions. In publications by «Kievlyanin» Ukrainians looked like as «Little Russians», which weren't required national and social emancipations. That's why the «positive» publication about «Little Russian» (or «South Russian») organizations took less spaces than «informative» and «negative» materials about Ukrainian movement. Besides «Little Russian» organizations arose later and were less influential than similar Ukrainian organizations. In our view, the ideological stagnation of «Kievlyanin»'s position in national and social questions was the factor of crush of the «Little Russian Project».

Key words: the «Kievlyanin», Russian nationalism, Ukrainian national movement, Ukrainian revolution, Ukrainian Central Rada.

Михаил Гаухман

Формирование «малороссийской позиции» газеты «Киевлянин» в 1917 г.: факторы краха «малороссийского проекта»

В статье рассмотрены публикации газеты «Киевлянин» апреля–июня 1917 г., посвящённые «малороссийскому движению», критике украинского движения и межконфессиональным отношениям на западноукраинских землях. На основании анализа публикаций сформулирован фактор слабости «малороссийского проекта» – отсутствию требований национальной и социальной эмансипации.

Ключевые слова: газета «Киевлянин», русский национализм, украинское национальное движение, Украинская революция, Украинская Центральная Рада.

Українське націєтворення в «пізній» Російській імперії (1855–1917) пройшло низку етапів і тривало у суперництві з прибічниками «малоросійства». Певна частина впливових осіб – етнічних українців із Наддніпрянської України – не підтримувала «українські проекти» і виступала головними супротивниками українського націоналізму¹. Такі громадські діячі були прибічниками російського націоналізму в його «малоросійському обличчі»². Революційний 1917 р. позначився тріумфом українського руху на Наддніпрянщині³. Однак перепис населення Києва 1919 р. показав, що більше 8 тисяч, або 1,5% містян називали себе «малоросами», хоча тих, хто назвав себе українцями, було набагато більше – понад 128 тисяч, або 23,6% населення⁴. Звідси постає питання: що являв собою «малоросійський рух» під час Української революції?

Російський націоналізм в українських губерніях і його протидія українському руху за попередньої доби – у 1905–1914 рр. доволі добре досліджені в історіографії. Розглянемо основні публікації в хронологічній послідовності їхньої появи.

В українській науці одним із перших дослідників проблеми став Володимир Любченко. В його статті розглянута діяльність російських «націоналістів» (у вузькому значенні цього терміну) – помірковано правих організацій: Київського клубу

російських націоналістів, Подільського союзу російських націоналістів і Всеросійського національного союзу (ВНС), фактичними представниками якого на Правобережній Україні були дві попередньо названі організації (хоча існувала Київська філія ВНС). Автор наголосив на тому, що боротьба з українським рухом була одним із головних напрямків діяльності російських націоналістів Наддніпрянщини, а в їхніх очах українські націоналісти були «*инородствующими*» або «мазепинцями», які зріклися належності до «малоросів» – частини «великого російського народу»⁵.

Російському праворадикальному руху – «чорносотенству» – присвячені монографії українського (згодом – російського) історика Ігоря Омелянчука. Він приділив основну увагу формуванню та практичній діяльності чорносотенних організацій, особливо на Правобережній Україні⁶. Саме Правобережжя – через наявність впливових єврейської та польської спільнот – стало центром ксенофобського російського націоналізму. Найбільший вплив у регіоні мав Почаївський відділ Союзу російського народу, створений на базі Свято-Успенської Почаївської Лаври та орієнтований на українських селян⁷. Ця організація, як показано у статті Олександра Федькова, поширила свій вплив не тільки на Волинь, а й на Поділля⁸.

¹ Відображенням антиукраїнської позиції російських націоналістів з українських губерній на початку ХХ ст. можна вважати «викривальні» публікації з історії й тогочасного становища українського руху державного службовця й активіста Київського клубу російських націоналістів Сергія Щоголева: *Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма.* – К., 1912; *Его же. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи.* – К., 1914.

² Тут і далі термін «націоналізм» використано для загального позначення ідеологій і рухів, які мобілізують соціальні групи, окреслені за етнонаціональним принципом, для обстоювання власних прав та інтересів, незалежно від «ступеню радикальності» конкретного націоналізму та його поєднання з іншими ідеологіями: консерватизмом, лібералізмом, соціалізмом тощо.

³ Принагідно вкажемо на найбільш відомого «політичного малороса», який «українізувався» в революційний час, – це гетьман Павло Скоропадський. У 1914 р. активіст Київського клубу російських націоналістів Андрій Стороженко відправив йому лист про неприпустимість «для майбутнього великої, неділимної Росії» встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві (*Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)* // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 61–62). А на початку 1917 р. П. Скоропадський, як згодом згадував сам, неприхильно ставився до українського руху та довіряв антиукраїнським статтям газети «*Киевлянин*»: *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.* – К.–Філадельфія, 1995. – С. 56–57.

⁴ Див.: Перепись г. Киева 16 марта 1919 г. – Ч. I. Население. – К., 1920. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/item/357171>

⁵ *Любченко В.* Вказ. праця. – С. 55–65.

⁶ *Омелянчук И. В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – К.: НІУРВ, 2000; *Его же.* Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). – К.: МАУП, 2007.

⁷ *Омелянчук И. В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – С. 37.

⁸ *Федьков О.* Чорносотенці та чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст.) // Молода нація. – 2004. – № 3. – С. 5–21.

Антиукраїнським публікаціям газети «Киевлянин» кінця XIX – початку XX ст. присвячена кандидатська дисертація та монографія Юлії Половинчак, в яких проаналізовані публіцистичні виступи на шпальтах газети проти української літературної мови та національної літератури, української науки та українських організацій⁹.

Ідеології російських націоналістів з етнічних українців присвячені статті Климентія Федевича. В них показано, що «малоросійські монархісти» (за виразом Автора) плекали місцевий український патріотизм, уживали топонім «Україна» щодо української етнічної території та шанували творчість Тараса Шевченка, попри свої конфліктні відносини з українським рухом¹⁰.

Російський поміркований націоналізм на Правобережній Україні окремо висвітлений у кандидатському дослідженні Ольги Мартинюк. У праці розглянуто формування помірковано-націоналістичних організацій, їхню ідеологію та участь у виборчих перегонах¹¹. У завершальній частині дисертації дослідниця приділила певну увагу становищу російського націоналізму в революційному 1917 р. Вона вказала, що Київський клуб прогресивних російських націоналістів (як із 1915 р. йменувався колишній Київський клуб російських націоналістів) проводив боротьбу проти так званої «насильницької українізації» та брав участь у виборчих кампаніях¹².

Узагальнюючий характер має кандидатське дослідження Ольги Обершт, в якому розглянуті разом радикальні чорносотенці та помірковані «націоналісти». Обраний дослідницею підхід дозволив визначити ідейні витoki російського націоналізму, як продовження консервативної думки XIX ст., та спільні риси в ідеології російських правих організацій, які були спрямовані на конструювання «великої російської нації» у складі «великоросів», «малоросів» і «білорусів»¹³. Окрему увагу авторка приділила протидії українському руху з боку російських націоналістів та їхньому намаганням включити західноукраїнські землі в орбіту російського націєтворення¹⁴.

У російській історіографії з'являються різноманітні праці з історії російських правих партій початку XX ст. Відзначимо узагальнюючу працю Сергея Степанова з історії руху російських монархістів¹⁵. Діяльність правих партій напередодні та під час Першої світової війни розглянута в монографії Юрія Кірьянова¹⁶. Ідеології ВНС присвячена монографія Данила Коцюбинського, а формуванню цієї партії, її участі у виборах та активності в Державній Думі – праця Світлани Санькової¹⁷. Ідеологія та рух російського «прогресивного націоналізму», зокрема – представленого Київським клубом прогресивних націоналістів, після 1905 р., особливо – під час Першої світової війни, розглянуті в кандидатській дисертації Олександра Глушкова¹⁸.

⁹ Половинчак Ю. М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007; *Її же*. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації. – К.: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2008.

¹⁰ Федевич К. Тарас Шевченко и малорусские монархисты в империи Романовых (13 квітня 2016 року). – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1868-klimentij-fedevich-taras-shevchenko-i-malorusskie-monarkhisty-v-imperii-romanovykh>; *Его же*. Термин «Украина» и радикальные монархисты Российской империи (10 травня 2016 року) – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>

¹¹ Мартинюк О. В. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016.

¹² Там само. – С. 167–168.

¹³ Обершт О. М. Російський націоналістичний рух на Наддніпрянській Україні на початку XX ст.: ідеологія та практика: дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2017.

¹⁴ Там само. – С. 153–190.

¹⁵ Степанов С. А. Чёрная сотня в России (1905–1914 гг.). – М.: Изд-во ВЗПИ; АО «Росвузнаука», 1992; *Его же*. Чёрная сотня. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во «Эксмо»; Изд-во «Яуза», 2005.

¹⁶ Кирьянов Ю. И. Правые партии в России. 1911–1917 гг. – М.: РОССПЭН, 2001.

¹⁷ Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М.: РОССПЭН, 2001; Санькова С. М. Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917). – Орёл: С. В. Зенина, 2006.

¹⁸ Глушков А. В. Становление и эволюция прогрессивного национализма в поздней имперской России: дисс. ... канд. ист. наук. – Пермь, 2016.

Російські націоналісти на Правобережній Україні опинились у фокусі праць американської дослідниці Фейт Гілліс. В її докторській дисертації, зокрема, розглянута «міська політика» в Києві під час виборів до Першої та Другої Думи, в якій формувалися російські праві партії та їхні місцеві відділення¹⁹. В монографії Ф. Гілліс представлена історія українського та «малоросійського» рухів на Правобережжі. Новаторство праці полягає в тому, що в ній показано, як в одних і тих самих середовищах «малоросійських патріотів» (за виразом Авторки) виникли український націоналізм і російський націоналізм етнічних українців. Чинником кристалізації ідеологічних поділів зробилася «міська політика» в Києві, в якій «малоросійське лобі» (знову за виразом Авторки) остаточно розділилося на два крила: українські націоналісти, які виступали за суспільні реформи та співпрацювали з російськими та єврейськими ліберальними колами, та «малоросійські активісти», які обіймали консервативні та ксенофобські позиції, презентуючи себе захисниками православного (себто українського й російського) населення від єврейських і польських політичних та економічних впливів²⁰. Чимала увага в розвідці приділена місцю російських націоналістів Правобережжя у політичній боротьбі 1906–1914 рр., а також, меншою мірою, їхній діяльності під час Першої світової війни, Великої російської та Української революцій²¹.

Як бачимо, в українській та зарубіжній історіографії докладно висвітлений російський націоналізм і «малоросійський рух» (за нашим виразом) на початку ХХ ст. Відтак пропонуємо говорити про наявність після 1905 р. «малоросійського проекту», який був конкурентом тогочасного «українського проекту» на Наддніпрянщині. «Малоросійський проект» являв собою сукупність політичних ідей і організованих дій політичних активістів та громадських діячів з етнічних українців, які вважали себе за «малоросів». Виокремлення «малоросійського проекту» із загального російського націєтворення в «пізній» Російській імперії зумовлене активністю «малоросійських діячів». Однак «малоросійський проект» не проводив національної межі між «малоросами» та «великоросами», хоча етнічні відмінності не було відкинута²². Незважаючи на політичну розмаїтість «малоросійського руху», «політичні малороси» були агентами творення російської нації зі складу росіян, українців та білорусів, боролися проти «українського проекту» та відзначалися ксенофобією – полонофобією й антисемітизмом²³.

У пропонованій статті зосередимося на специфіці «малоросійської позиції» впливової газети російських націоналістів «*Киевлянин*», що відбилася у публікаціях весни і літа революційного 1917 р. – до появи Першого універсалу Української Центральної Ради. На наш погляд, поява універсалу стала віхою консолідації та

¹⁹ Hillis F. Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907 / Unpublished dissertation. – New Haven, 2009. – P. 418–502.

²⁰ Hillis F. The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2013.

²¹ Ibid. – P. 211–279.

²² Редактор газети «*Киевлянин*» Василь Шульгін у своїх мемуарах про революційні часи, продиктованих ним після повернення з еміграції вже у 1970-ті рр., так визначав своє ставлення до «малоросійства», «триєдиного» російського народу та українства: «Коли людина говорить про себе, що він малорос або малоросіянин, то цим він сам себе визначає в такий спосіб: «Я росіянин із Малої Русі». Коли ж говорить: «Я українець», то він зрікається батьківщини, дідів і прадідів, змінює свою національність. <...> ...[М]и змогли би сказати: – Ми двічі росіяни, бо ми з Києва – матері міст російських, бо Москва і Петроград – колонії Києва, а не навпаки» (*Шульгін В. В. 1917–1919 // Его же. Тени, которые проходят / Сост. Р. Г. Красюков. – СПб.: Нестор-История, 2012. – С. 155*). Див. загальні міркування про ставлення В. Шульгіна до українського питання, щоправда, викладені з апологетичної позиції: *Бабков Д. И. Политическая деятельность и взгляды В. В. Шульгина в 1917–1939 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Брянск, 2008. – С. 20–21.*

²³ Ксенофобія «малоросійських діячів» була різною за ідейними засадами та «ступенем радикальності». Так, газета «*Киевлянин*» відзначалася економічним антисемітизмом, а редактори газети Дмитро Піхно і Василь Шульгін виступили проти фабрикації «справи Бейліса» (1911–1913 рр.), ініційованої київськими чорносотенцями. Про економічний антисемітизм Д. Піхна і його газети див.: Hillis F. The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. – P. 135–136.

Вулиця Караваявська (з поштової листівки початку ХХ ст.) – сучасна вулиця Льва Толстого. Редакція і друкарня газети «Киевлянин» були розміщені в будинку, що не зберігся до наших часів, на розі вулиць Караваявської та Кузнечної.

виявом сили українського руху, провідники якого вдалися до протистояння з Тимчасовим урядом у питанні про автономізацію Наддніпрянської України. Встановлення таких хронологічних меж дозволить, по-перше, з'ясувати, якими були переконання та дії «малоросійських діячів» на початку Революції, по-друге, визначити ставлення «політичних малоросів» до їхнього головного суперника – українського руху. Звідси спробуємо визначити чинники краху «малоросійського проекту» за революційних часів.

Впливовість газети «Киевлянин» у громадському житті засвідчують ті обставини, що на початку ХХ ст., за словами українського діяча Євгена Чикаленка, цю газету обов'язково передплачували чиновники на Правобережжі²⁴, а київський губернатор називав газету «місцевим напівофіціозом»²⁵. Однак «Киевлянин» поступався

Дмитро Іванович
Піхно
(1853–1913) –
політик і економіст,
редактор газети
«Киевлянин»
у 1879–1911 рр.

за популярністю опозиційній пресі²⁶, тим паче, продавався за високою ціною: втричі вищою, ніж в українській газеті «Рада»²⁷.

Революційний 1917 р. і розвиток українського руху надали новий імпульс «малоросійству» газети «Киевлянина». Слабкість позиції газети полягала в тому, що вона лише реагувала на кроки українських сил, із запізненням відповідала на них. Так, Українська Центральна Рада постала в березні 1917 року, а публікації з «української

²⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): у 2 т. – К.: Темпора, 2004. – Т. I. – С. 102.

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 861, спр. 259, арк. 28.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2962, арк. 4 зв.–5.

²⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Передмова В. Шевчука. – К.: Темпора, 2003. – С. 323.

теми» почали регулярно з'являтися на шпальтах «*Киевлянина*» тільки в квітні. Публікації «*Киевлянина*», в яких відображене ставлення редакції й дописувачів газети до «малоросійського проекту» та конкурентного «українського проекту» варто розділити на три групи:

I. «Позитивні» публікації з обґрунтуванням «малоросійської» позиції та висвітленням розбудови «малоросійських» організацій. Ці публікації варто розібрати докладно, позаяк вони показують, що являв собою «малоросійський рух» у першій половині 1917 р.

Наприкінці квітня «*Киевлянин*» надрукував повідомлення про створення Товариства «південноросів». До «південноросів» належали «громадяни, які замешкували Україну [sic!], визнавали за рідну мову російську та не ввійшли до жодної національної організації»²⁸. Судячи з того, що товариство мало на меті захищати «культурні цінності російського елемента» та боротися «з вузьконаціоналістичними течіями», під тими, хто «не ввійшов до жодної національної організації», розуміли тих російськомовних, які не підтримували національні організації неросійських народів. Товариство ставило перед собою завдання створити представницький орган для об'єднання «всіх демократичних елементів російської частини населення України [sic!]»²⁹.

Відзначимо застосування «південноросами» топоніму Україна – не Південна Росія і не Малоросія. На наш погляд, поширення топоніму Україна вказувало на певний вплив на тодішню громадськість, навіть на «політичних малоросів», ідей українського націоналізму, в якому українські етнічні землі називалися винятково Україною³⁰. Ба більше, попередня програма товариства містила такий пункт: «Південнороси

прагнуть укласти угоду з українськими демократичними течіями для спільних виступів стосовно потреб краю в школах, бібліотеках та інших просвітницьких установах»³¹. Отже, «південнороси» прагнули не конфліктувати, а співпрацювати з українським рухом.

Пізніше в одному номері «*Киевлянина*» було надруковано два повідомлення про діяльність «південноросійських» товариств – культурницького гуртка «південноросів» і політичної Південно-російської спілки молоді, які були ідейно близькими щодо згаданого Товариства «південноросів». Ці організації поєднували «малоросійство», гасла російського національного відродження, підтримку Тимчасового уряду та несприйняття «сепаратних стремлень»³², тобто справи автономізації України. Згодом на першій шпальті «*Киевлянина*», що свідчило про значущість матеріалу для редакції, було надруковане оголошення про створення Товариства «південноросів», про яке йшлося вище, з незмінною програмою³³.

На початку травня «*Киевлянин*» надрукував програму-декларацію організації, неофіційним рупором якої була газета, – Київського клубу прогресивних російських націоналістів. Нова програма клубу була обговорена на кількох квітневих засіданнях. Програма поєднувала підтримку «свободи національного самовизначення» народів Росії, проголошену Революцією 1917 р., та заклик до охорони «культурно-національної єдності російського племені». Якщо до 1917 р., як ішлося в декларації, Росію можна було назвати «тюрмою народів», то від 1917 р. Росія не повинна була зробитися «тюрмою для російського народу»³⁴. Тож укладачі програми закликали до національного відродження російського народу.

²⁸ Общество юго-россов // *Киевлянин*. – 1917. – № 97 (20 апреля). – С. 2.

²⁹ Там же.

³⁰ Використання «політичними малоросами» топоніму «Україна» у сучасному значенні не було новизною 1917 р., див.: *Федевич К.* Термин «Украина» и радикальные монархисты Российской империи (10 травня 2016 року). – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>

³¹ Общество юго-россов // *Киевлянин*. – 1917. – № 97 (20 апреля). – С. 2.

³² Кружок «Юго-россов»; Южно-русский союз молодёжи // *Киевлянин*. – 1917. – № 101 (24 апреля). – С. 2.

³³ «Юго-Россы» // *Киевлянин*. – 1917. – № 106 (29 апреля). – С. 1.

³⁴ Программа декларация Клуба прогрессивных русских националистов // *Киевлянин*. – 1917. – № 112 (6 мая). – С. 1.

Хто ж належав до такого «російського народу» та якою було місце українських губерній у цьому національному відродженні? «Прогресивні націоналісти» виступали за самоуправління «Малоросії», відзначаючи її «етнографічні, побутові та економічні особливості», у вигляді «обласного земства із широкою компетенцією, з поділом Малоросії на кілька областей»³⁵. Тож програма проголошувала «малоросійську версію» автономії України.

Для прогресивних націоналістів «малороси» очікувано були «гілкою єдиного російського народу». Ці політики прямо не заперечували український націоналізм, а виступали за «свободу культурно-національного самовизначення» для тих «малоросів», які називали себе українцями, за умови недопущення «насильницької українізації тих малоросів, які вважають себе за росіян»³⁶. Позиція прогресивних націоналістів щодо українського питання була «м'якою»: вони вважали українців за партію, виокремлену з «малоросів», але не закликали до прямої боротьби з нею. Напевно, це відповідало ліберальному духу перших місяців Революції. До того ж у 1917 р. український рух неможливо було ігнорувати або презентувати справою небагатьох інтелігентів.

Наступного дня «Киевлянин» надрукував замітку, присвячену російським національним почуттям. Дописувач скаржився, що «російська людина була затінена фігурою постового городового», що «росіяни втратили здатність мислити свою належність до російської національності поза сповіданням певного політичного переконання»³⁷. Автор замітки, немовби продовжуючи програму-декларацію «прогресивних націоналістів», закликав до посилення національних почуттів «росіян», під яким очевидно розумілися й українці-«малороси».

У середині травня «Киевлянин» опублікував репортаж про установче зібрання Південно-російського демократичного союзу. Ця організація була сформована в Київському університеті, що свідчило про певну підтримку «малоросійства»

серед академічних кіл, щоб об'єднати «російські елементи на території південної Росії». На засіданні була зачитана доповідь про очікування «великої національної боротьби», викликаній намаганнями провідників українства здійснити мовну українізацію. Доповідач уважав за можливе співпрацювати з українським рухом, якби він був терпимим до своїх опонентів – «політичних малоросів», але український рух, за його оцінкою, став на шлях «якщо не дій, то несправедливих побажань»³⁸. Подібно до «прогресивних націоналістів», «південно-російські демократи» теж визнавали українців за партію серед «малоросів» і виступали проти, так би мовити, «українізації малоросів».

У двадцятих числах травня, коли українське питання вже зробилося однією з провідних тем газети, була опублікована відозва Південно-російського демократичного союзу, про який йшлося вище. Аудиторією відозви названі місцеві мешканці українських земель, які вважали себе за «росіян» та не погоджувалися з відокремленням українців. Слово «українці» (як і «росіяни») вжито без лапок, але з тексту випливає, що для укладачів відозви «українці» – не окремий народ, а партія серед «малоросів». Відозва закликала місцевих росіян до єднання у лавах організації та «боротьби з вузько-націоналістичними течіями», тобто з прямо не згаданим українським рухом³⁹.

Пізніше була надрукована відозва «Західно-російського товариства». Товариство закликала захистити від німецької експансії «білоросійські», «малоросійські», «червоноросійські» (галицькі) та «угроросійські» (закарпатські) землі. Передумову опору німцям товариство вбачало в єдності «російської нації». У відозві були згадані «законні обласні стремління білоросів і малоросів», які не повинні було перешкоджати «загально-російським національно-культурним інтересам». Своім завданням товариство визначало відвоювання білоруських та волинських теренів і Холмщини, а також повернення «корінного російського Прикарпаття», себто Галичини⁴⁰.

³⁵ Програма декларации Клуба прогрессивных националистов... // Киевлянин. – 1917. – № 112. – (6 мая). – С. 1.

³⁶ Там само.

³⁷ К. Б. Чувство национальности // Киевлянин. – 1917. – № 113 (7 мая). – С. 1.

³⁸ В южно-русском демократическом союзе // Киевлянин. – 1917. – № 118 (16 мая). – С. 2.

³⁹ Южно-русский демократический союз // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1–2.

⁴⁰ От Западно-русского общества // Киевлянин. – 1917. – № 126 (26 мая). – С. 2.

Однак Закарпаття (як сказали би російські націоналісти, «Підкарпатська Русь») не було згадане. Західно-російське товариство, як впливає з відозви, прямо не заперечувало український і білоруський націоналізм, навіть вітало «законні обласні стремління» народів, але визначало «спільного ворога» – німців (але не угорців щодо Закарпаття), що давало змогу закликати до єдності «великоросів, малоросів і білорусів» у спільній боротьбі.

Згаданий вище «Південно-російський демократичний союз» незабаром почав діяти. В номері від 27 травня з'явився репортаж про перше засідання союзу, яке відбувалось у Київському університеті. Провідник союзу доктор Тремпович виступив проти Української Центральної Ради та мовної українізації. Причому український рух він критикував з позицій, як він сам висловився, «демократичних принципів і принципів соціалізму». Засідання ухвалило рішення звернутися до Тимчасового уряду, Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, державних і громадських інституцій та діячів із вимогою вирішити питання про автономію України винятково на засіданні Установчих зборів і на підставі плебісциту «всього населення південної Росії»⁴¹. Отже, «політичні малороси» не визнавали представництво українськими націоналістами інтересів українського народу Наддніпрянщини.

Південно-російський демократичний союз був політичною організацією, альтернативною щодо українських партій. Зрозуміло, що російським націоналістам із Наддніпрянської України потрібне було культурно-просвітницьке товариство – альтернатива українським «просвітам». У тому ж номері газети – вслід за репортажем про засідання «Південно-російського демократичного союзу» – було опубліковане оголошення про створення позапартійного товариства «Русь». Товариство було покликане виражати інтереси «тих громадян, які на питання про національність відповідають: я – росіянин (*русский*), не спиняючись на своїй належності до одній з трьох гілок російського народу, великоросійської, малоросійської або білоруської»⁴².

Загалом публікацій на шпальтах «*Киевлянина*», присвячених організації «малоросійського

руху», було небагато. Виходячи з них, бачимо, що існувало кілька різноманітних товариств, але не було ані повноцінних «малоросійських» (або «південноросійських») політичних партій, ані якоїсь «малоросійської» (або «південноросійської») обласної ради для координації дій «політичних малоросів» і протистояння Українській Центральній Раді. Тим паче, «малоросійські» чи «південноросійські» товариства поставали пізніше, ніж аналогічні українські організації.

Звідси доходимо висновку, що для редакції та дописувачів «*Киевлянина*» «малоросійство» було самозрозумілою річчю, «нормальним» явищем, а «українство» було відхиленням від норми, «партійним» – не «народним» рухом. Саме тому «малоросійські діячі» не вірили в успіх «українського проекту». Наслідком такого переконання було те, що на шпальтах «*Киевлянина*» набагато більше місця посідали різноманітні матеріали, присвячені українського руху.

II. «Інформаційні» та «негативні» публікації про український рух. Від початку травня чи не кожен номер «*Киевлянина*» ряснів різноманітними матеріалами, що висвітлювали українські з'їзди та діяльність Центральної Ради, її відносини з Тимчасовим урядом, ставлення загальноросійських політичних сил до українського руху, питання українізації школи й армії тощо. Через велику кількість публікацій не будемо докладно на них зупинятися, і розділимо їх на тематичні підгрупи:

а) Зовні нейтральні репортажі та замітки про українські з'їзди. Ці репортажі були більш-менш докладними, але не завжди друкувалися на першій шпальті, зазвичай на другій–третій. Тож українські з'їзди не були головними подіями для «політичних малоросів».

Так, репортаж про Всеукраїнський національний конгрес був уміщений тільки на третій шпальті «*Киевлянина*». Тон репортажу був без-

Василь Віталійович
Шульгін
(1878–1976) –
політик і публіцист,
редактор газети
«Киевлянин»
у 1911–1919 рр.

⁴¹ В южно-русском демократическом союзе // *Киевлянин*. – 1917. – № 127 (27 мая). – С. 2.

⁴² От общества «Русь» // *Киевлянин*. – 1917. – № 127. – (27 мая). – С. 2.

стороннім, але був зроблений акцент на питанні про українізацію армії – на бурхливій реакції делегатів, спричинену доповіддю підпоручика Миколи Міхновського про утворення українських збройних частин – «українського війська», за мовою репортажу⁴³.

У позанаступному номері була надрукована редакційна замітка під заголовком «Київ – мати міст російських», яка мала наголосити на загальноросійській та антиукраїнській позиції «Киевлянина». В замітці Всеукраїнський національний конгрес названий «найбільшою історичною підтасовкою», а провідники українства – «купкою “української” інтелігенції» (прикметник «український» був узятий у лапки)⁴⁴. Редакція запевняла, що не вірить у перемогу українського руху та «сподівається на здоровий глузд і здорове почуття нашого селянина»⁴⁵.

Серія докладних репортажів «Киевлянина» висвітлювала засідання Першого Всеукраїнського військового з'їзду, який газета чомусь називала «фронтівим»⁴⁶. Самі репортажі були написані нейтральним тоном, але їхня оцінка, зроблена в авторській замітці дописувачем газети була ніяк не безсторонньою. Сам заголовок багато про що говорив – «Український більшовизм». Дописувач убачав в українському русі «значний зсув у сторону націоналістичного шо-

вінізму» та задавався питанням: «Проти яких спеціально українських ворогів має бути організована українська національна армія?»⁴⁷. Автор натякав на можливість використання українських частин проти Росії.

Нейтральність репортажів про засідання Всеукраїнського селянського з'їзду⁴⁸ не була послідовною, позаяк іноді газета робила акцент на виступах, які сприяли «очорненню» українського руху в очах читачів «Киевлянина». Так, у репортажі про перший день з'їзду непропорційно велика увага приділена виступу діяча, який не належав до українських провідників. Це був «самостійник» Михайло Павленко – представник Союзу української державності, пов'язаного із Миколою Міхновським⁴⁹. Вочевидь, акцент на виступі Павленка був зроблений тому, що ідеально ілюстрував іще дореволюційну тезу російських шовіністів про «український сепаратизм». «Самостійники» перебували в меншості, але особлива увага на виступі Павленка могла створити відповідне враження у читачів газети: що в «автономіста» на умі – то у «самостійника» на язиці.

Інші репортажі про Всеукраїнський селянський з'їзд виглядали нейтральними та відповідають викладу подій істориком Іваном Хмелем⁵⁰, хоча словосполучення «Центральна Рада»

⁴³ Украинский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 91 (8 апреля). – С. 3. Історик Іван Хміль згадав заяву Миколи Міхновського про потребу створення українських військових частин, але без окреслення емоційного тла виступу провідного «самостійника»: Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). – К.: Інститут історії України АН України, 1994. – С. 38 (Історичні зошити. – 1993. – № 14).

⁴⁴ У публікаціях газети «Киевлянин» застосована стратегія «називання», що відображала несприйняття редакцією газети української нації та українського руху, а тому слова «українець» і «Центральна Рада» у газетних статтях зазвичай наведені у лапках. Про стратегію «називання» (на прикладі сучасних українських засобів масової інформації) див.: Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К.: Критика, 2010. – С. 68–69.

⁴⁵ Киев – мать городов российских // Киевлянин. – 1917. – № 93 (11 апреля). – С. 1.

⁴⁶ Див.: Фронтной украинский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 112 (6 мая). – С. 1; № 113 (7 мая). – С. 2; № 114 (9 мая). – С. 2; № 115 (10 мая). – С. 2.

⁴⁷ Ольгин С. Украинский «большевизм» // Киевлянин. – 1917. – № 116 (13 мая). – С. 2.

⁴⁸ У російськомовних заголовках репортажів селянський з'їзд неодноразово був названий не «крестьянским», а «сельским».

⁴⁹ Всеукраинский сельский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 129 (30 мая). – С. 2. У тексті помилково йшлося про Павелка із «союзу української держави». Припускаємо, що неназваний репортер переплутав Павленка з Віктором Павелком з Українського військового клубу імені Павла Полуботка, представники якого теж брали участь у з'їзді, див.: Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – К.: Інститут історії України АН України, 1992. – С. 6 (Історичні зошити. – 1992. – № 4).

⁵⁰ Див.: Всеукраинский крестьянский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 130 (31 мая). – С. 2; Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – С. 7–13.

завжди написано у лапках, що свідчить про невизнання газетою її повноважень⁵¹. Однак огляд засідання від 1 червня не був уміщений у газеті. «Киевлянин» обмежився наведенням резолюції щодо російської преси українських губерній. Селянський з'їзд виказав невдоволення їхніми публікаціями, окремо виділивши «чорносотенну» газету «Киевлянин»⁵². Газета не прокоментувала цю оцінку. Але цього було досить, щоби показати своїх опонентів нетерпимими.

б) Матеріали про відносини між українським рухом та Українською Центральною Радою і Тимчасовим урядом та його міністрами. Чималу увагу «Киевлянин» приділяв зусиллям Центральної Ради домогтися автономії України. На початку діяльності Центральної Ради «Киевлянин», тоді ще схильний до нейтрального тону публікацій, надрукував замітку за розмовою з головою Тимчасового уряду князем Георгієм Львовом. Прем'єр-міністр висловив підтримку урядом «культурно-національного самовизначення різноманітних народностей», але питання про створення «місцевих автономій», за його словами, було справою Установчих зборів⁵³. Судячи зі зауваження автора замітки (*курсив автора*. – М. Г.): «[я]кби її [точку зору Г. Львова. – М. Г.] щиро поділяли вожді українського національного руху»⁵⁴, «Киевлянин» уже на початку квітня – ще до великих усеукраїнських з'їздів – звинувачував Центральної Раду в стремлінні до автономізації України, не чекаючи на рішення Установчих зборів.

У газетних замітках про активність українського руху йшлося про положення Декларації Української Центральної Ради до Тимчасового уряду та перемовини українських делегатів із російськими урядовцями⁵⁵. Сама декларація була опублікована в газеті тільки пізніше (в російському перекладі) та в контексті її обговорення громадськими діячами Києва, про що йтиметься нижче⁵⁶. Напевно, до того «Киевлянин» не друкував декларацію, позаяк не вважав вимоги Центральної Ради вартими уваги своїх читачів⁵⁷.

Більшість газетних сповіщень про делегацію Центральної Ради написані нейтральним тоном. Але в найпершій замітці на цю тему вимога автономії України названа «грандіозною підтасовкою громадської думки Малоросії»⁵⁸, а замітка того ж дописувача про відмову Тимчасового уряду від надання автономії України написана задоволенням тоном під зловтішним заголовком: «Зірвалося»⁵⁹. Звідси розуміємо, що газета виступала супротивником української автономії.

Пізніше «Киевлянин» – щоправда, тільки на п'ятій шпальті – навів заяву газети українських есерів «Народна воля», в якій – за оцінкою «Киевлянина» – була висловлена недовіра Тимчасовому уряду та майбутнім Установчим зборам. Адже уряд не підтримав вимог декларації Центральної Ради, передусім головну вимогу – надання автономії Україні. Після цієї заяви

⁵¹ Всеукраинский крестьянский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 131 (1 июня). – С. 2–3; Всеукраинский крестьянский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 133 (3 июня). – С. 3.

⁵² Всеукраинский сельский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 132 (2 июня). – С. 3.

⁵³ Ник. Я. К вопросу о местных автономиях // Киевлянин. – 1917. – № 91 (8 апреля). – С. 1.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Делегация украинской центральной рады у кн. Львова // Киевлянин. – 1917. – № 120 (18 мая). – С. 2; Киев, 19-го мая 1917 г. // Киевлянин. – 1917. – № 122 (20 мая). – С. 1; Делегация Украинской центральной рады в Петрограде // Киевлянин. – 1917. – № 125 (23 мая). – С. 1; Местные известия. По поводу делегации украинской рады // Киевлянин. – 1917. – № 130 (31 мая). – С. 2.

⁵⁶ Требования, предъявленные Временному правительству Центральной украинской радой // Киевлянин. – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 2.

⁵⁷ Декларація вимагала від Тимчасового уряду, насамперед, дати згоду на автономізацію України, вирішити питання про участь українських представників на мирній конференції за підсумками світової війни, призначити комісара щодо українських справ з радою місцевих представників при ньому, сформувавати на фронті окремі військові частини з українців та проводити українізацію освіти, не тільки початкової, див.: Декларація Української Центральної Ради до Тимчасового уряду про визнання автономії України. 1917 р. – Режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/64021119.html>

⁵⁸ Ольгин С. Ходатайство Украинской Рады // Киевлянин. – 1917. – № 119 (17 мая). – С. 2.

⁵⁹ Ольгин С. Сорвалось // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1.

«Киевлянин» надав власну гостру оцінку діям українських провідників:

«Тепер і для сліпців має бути зрозумілим, що домагання «українців» – це суцільне стремління до насильства та захоплення; це навіть не імперіалізм вищої марки, а імперіалізм, поєднаний з яскраво вираженими ознаками деспотії й узурпації прав, які «українцям» не належали та не належать»⁶⁰.

«Українська тема» дотично порушувалась у публікаціях «Киевлянина», присвячених візиту в Київ військового та морського міністра Александра Керенського. Промови міністра стосувалися національного питання. Керенський побував на закритому засіданні депутатів військ Київського воєнного округу, на якому, зокрема, наголосив на значенні Києва як «арени найбільш напруженої політичної боротьби» та заявив, що «[н]овий державний лад визнає повне самоврядування обласне, право на автономію»⁶¹. В такий спосіб популярний урядовець, відповідаючи на очікування місцевої громадськості, висловив непряму підтримку вимогам федералізації Росії, хоч і не говорив саме про автономізацію України. А ввечері О. Керенський відвідав зібрання російських соціалістів-революціонерів за участю

ідеологічно близьких національних партій. На зібранні представник «української партії с[оціал]-р[еволюціонерів]» (у публікації – в лапках) виступив з промовою, в якій виказав сподівання, що Керенський стане впливовим діячем федеративної Росії⁶². Інакше кажучи, опосередковано висловив вимогу автономізації України у складі демократичної федеративної Росії.

в) Газетні матеріали про відносини між українським рухом та Центральною Радою й місцевими організаціями загальноросійської орієнтації. Українське питання та вимоги українського руху неодноразово обговорювалися на засіданнях громадських організацій Києва, які з пересторогою ставилися до українського націоналізму. Так, напередодні Всеукраїнського національного конгресу, на спільному засіданні виконавчого комітету громадських організацій Києва, президії київської Ради робітничих, солдатських та офіцерських депутатів і комітету Центральної Ради (за участю Михайла Грушевського) обговорювалося питання про автономію України. Громадські діячі загальноросійської орієнтації висловили занепокоєння, що майбутній конгрес проголосить українську автономію, але український діяч

Після відвідання Києва Олександр Керенський відправився на фронт –
через Кам'янець-Подільський

⁶⁰ Среди газет // Киевлянин. – 1917. – № 127 (27 мая). – С. 5.

⁶¹ А. Ф. Керенский в Киеве // Киевлянин. – 1917. – № 122 (20 мая). – С. 1–2.

⁶² Там само. – С. 2.

Дмитро Антонович запевнив їх, що конгрес буде «національним, а не територіальним»⁶³. Тож він мав на увазі, що йтиметься про національні вимоги, але не про виокремлення українських губерній в автономне утворення.

Позірну «безсторонність» газети «*Киевлянин*» в оцінці українського руху мав посилити постскриптом до згаданої вище замітки «Зірвалося» про відмову Тимчасового уряду від поступок Центральній Раді. Дописувач вступив у полеміку з українським літератором Миколою Вороним. Останній заперечував тезу ранішої публікації С. Ольгіна, що ради робітничих і солдатських депутатів українських губерній звинувачують український рух у «шовінізмі», а місцеві комітети кадетів і меншовиків виступають проти автономії України⁶⁴. За словами Вороного, – переданими Ольгіним, – меншовики підтримували автономію, кадети були проти неї, а оцінки з боку рад не являли собою нічого цікавого. Натомість дописувач «*Киевлянина*» пояснював, що М. Вороний не правий і насправді меншовики проти федералізації Росії взагалі⁶⁵. На перший погляд, «*Киевлянин*» просто висвітлював позицію опонентів українського руху з табору загальноросійських лівих сил, але полемічність публікації вказувала на позицію газети, якій важливо було наголосити, що жодна політична сила, крім власне українських сил, не підтримує автономізацію України⁶⁶.

Газета «*Киевлянин*» опублікувала виклад засідання міського виконавчого комітету Києва, присвяченого відносинам між Українською Цен-

тральною Радою і Тимчасовим урядом. Члени комітету, зокрема – відомий правник і єврейський діяч Олексій Гольденвейзер, обговорювали питання про необхідність бути поінформованими про перемови між Центральною Радою і Тимчасовим урядом щодо управління українськими губерніями та про необхідність скликання спільного засідання виконавчих комітетів Тимчасового уряду, громадських і студентських організацій, рад робітничих і селянських депутатів для розгляду згаданої вище Декларації Центральної Ради до Тимчасового уряду. Зрештою, київський виконком направив телеграму до товариша (заступника) міністра внутрішніх справ Дмитра Щепкіна, який проводив перемовини з делегатами Центральною Радою, з вимогою повідомити результати перемов і взяти до уваги позицію виконкому ще до представлення цих результатів на розгляд Тимчасового уряду⁶⁷.

г) Публікації проти українізації освіти. На шпальтах «*Киевлянина*» з'являлися матеріали проти українізації освіти та поширення української літературної мови, що ми вважаємо за взаємопов'язані теми. Ще в квітні 1917 р. із саркастичними замітками з цього приводу виступив редактор газети В. Шульгін. Він вказав на «незрозумілість» української літературної мови та її «штучність»: мовляв, якби вона була потрібною «малоросам», то газети би перейшли на українську після втрати чинності попередніх заборон на застосування мови в революційному 1917 р.⁶⁸

⁶³ Украинский вопрос // Киевлянин. – 1917. – № 89 (6 апреля). – С. 2.

⁶⁴ Див.: Ходатайство Украинской Рады // Киевлянин. – 1917. – № 119 (17 мая). – С. 2.

⁶⁵ Ольгин С. Сорвалось // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1.

⁶⁶ Насправді «меншовики» виступали проти федералізації Росії, але за виокремлення автономних територій з культурною та економічною специфікою. Однак не згадували про Україну. Говорячи сучасною мовою, меншовики виступали за унітарну Росію з автономними республіками в її складі. Суперечливість позиції меншовиків випливала з того, що вони намагалися поєднати тезу про «наддержавний» характер капіталістичного ладу, що в їхніх очах робило безглуздим подібнення великих держав на автономні утворення, з визнанням неоднорідності економічного та культурного простору Росії, див.: Резолюція з'їзду меншовицьких організацій України про автономію (24 квітня 1917 р.) // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. – С. 240–241.

⁶⁷ К украинскому вопросу // Киевлянин. – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 2. Телеграму Миколи Страдомського Дмитру Щепкіну і телеграму у відповідь Дм. Щепкіна із запевненням про відсутність жодних урядових рішень щодо українського питання див.: Обмін інформацією між Головою виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій Києва М. Страдомським та заступником міністра внутрішніх справ Д. Щепкіним (27-28 травня 1917 р.) // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. – С. 346–347.

⁶⁸ Шульгин В. «Украинский язык» // Киевлянин. – 1917. – № 95 (16 апреля). – С. 1; *Его же*. [Без заглавия] // Киевлянин. – 1917. – № 96 (18 апреля). – С. 1.

Замітки та повідомлення проти українізації освіти виходили як від самої газети, так і від імені громадських організацій, про засідання яких писав «Киевлянин»⁶⁹. У надрукованих текстах українізація часто поставала «наси́льницькою»: за такою логікою, нечисленні «малороси», які вважали себе за українців, збиралися силоміць українізувати величезну масу «малоросів»⁷⁰.

д) Публікації про українізацію армії. На шпальтах «Киевлянина» від самої газети, від імені державних службовців і громадських організацій, ба навіть – солдат-українців, публікувалися матеріали із засудженням намагань створити українські збройні частини взагалі або стихійним шляхом⁷¹. Аргументація цих публікацій полягала в тому, що українізація війська призведе до дезорганізації російської армії, а солдатів, які відмовлялися йти на фронт і бажали служити тільки в українізованих формуваннях, називали «дезертирами»⁷².

Сповідання про позицію військової влади були нейтральними, але їх доповнювали авторські замітки проти українізації війська. Так, в одній із публікацій, в якій йшлося про створення Першого українського полку імені Богдана Хмельницького⁷³, було відверто висловлене (і для виразності набране короткими абзацами) ставлення газети до українізації армії та до українського руху загалом із натяком на «зрадника» – гетьмана Івана Мазепу:

«Ми щасливі, що ці люди [учасники руху за українізацію війська. – М. Г.] відмовилися від імені – росіян.

І жалкуємо тільки про одне:

Полк привласнив собі ім'я «гетьмана Богдана Хмельницького».

За справедливістю йому лічило б ім'я іншого гетьмана, ім'я не менш гучне, але зі славою зовсім іншого роду»⁷⁴.

Нагадаємо, що на початку ХХ ст. «політичні малороси», зокрема й на шпальтах «Киевлянина», називали українських націоналістів «мазепинцями».

⁶⁹ Украинизация школы // Киевлянин. – 1917. – № 117 (14 мая). – С. 2; К. Б. В порядке спешности // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1.

⁷⁰ Протест против насильственной украинизации школы // Киевлянин. – 1917. – № 105 (28 апреля). – С. 1; *Локоть Т.* Украинизация школы // Киевлянин. – 1917. – № 121 (19 мая). – С. 1–2.

⁷¹ Вопрос о формировании украинского полка // Киевлянин. – 1917. – № 96 (18 апреля). – С. 1–2; *А. Е.* К организации «украинского полка» // Киевлянин. – 1917. – № 99 (22 апреля). – С. 1–2; К вопросу о формировании новых украинских полков // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1 (Докладніше своє ставлення до українізації війська К. Оберучев виклав у своєму мемуарно-публіцистичному нарисі 1919 р., див.: *Оберучев К.* В дни революции. – Режим доступа: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2\)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.VA.D1.80.D1.83.D0.V3.D0.V0](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.VA.D1.80.D1.83.D0.V3.D0.V0)); Из действующей армии. (Письмо в редакцию) // Киевлянин. – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 2; Часть неофициальная. Киев, 29-го мая 1917 г.) // Киевлянин. – 1917. – № 129 (30 мая). – С. 1.

⁷² *К. Б.* История «Украинского полка» // Киевлянин. – 1917. – № 98 (21 апреля). – С. 2; *Его же.* Встречи и разговоры // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1. Відзначимо, що осудливі публікації «Киевлянина» не заперечували стихійний характер українського військового руху. Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. – Т. I. – С. 23.

⁷³ Перший український полк імені Богдана Хмельницького був сформований у квітні 1917 р. з 3 тис. добровольців, стремління яких підтримала Українська Центральна Рада. Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. I. – С. 48–50; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 9; ставлення Української Центральної Ради та її провідників до питання про створення полку відображене в опублікованих і републікованих матеріалах: Резолюція Української Центральної Ради (15 квітня 1917 р.); Заява Української Центральної Ради (21 квітня 1917 р.) // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. / Упор.: В. Ф. Верстюк та ін.; Відп. ред.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 68–69; стаття В. Винниченка «Три тисячі шукачів» // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. – С. 218–223.

⁷⁴ *А. Е.* К организации «украинского полка» // Киевлянин. – 1917. – № 99 (22 апреля). – С. 2.

Прапор Першого українського полку імені Богдана Хмельницького (лицевий бік)

Прапор Першого українського полку імені Богдана Хмельницького (зворотній бік)

є) Публікації проти федеративного устрою Росії та автономії України. Серед цих текстів відзначимо слушну політично нейтральну статтю, автор якої вказував на те, що федералізація Росії шляхом створення національно-територіальних автономій завадить переселенському руху. Адже, переселяючись з європейської в азіатську частину держави, переселенці змінюватимуть національний склад, а тому автономні утворення можуть виступити проти аграрного переселення⁷⁵.

У газетних замітках із засудженням автономістських устремлінь, як і в публікаціях про відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, не пояснювалося, чому «політичні малороси» були проти автономії України⁷⁶. Напевно, для редакції та дописувачів здавалося самозрозумілим: якщо «малороси» – частина «єдиного російського народу», то їм не потрібна національно-територіальна автономія⁷⁷.

ж) Інші ідеологічні антиукраїнські публікації. В деяких замітках «Киевлянина» український націоналізм позначався прони́мецьким і проавстрійським. Для цього наводилися відомості про виділення бійців-українців у німецьких таборах для російських військовополонених і діяльність прони́мецької «Спілки визволення України»⁷⁸. А в низці публікацій, зокрема – присвячених іншим питанням, український рух був показаний антинародним, неприйнятним для селян-«малоросів»⁷⁹. Адже для «політичних малоросів» українці були не нацією, а ворожою партією серед «малоросів».

з) Публікації про Перший універсал Української Центральної Ради. Ці замітки варто виділити в окремий підпункт, позаяк вони підсумовують «малоросійську позицію» газети та ніяк не є нейтральними. Поява універсалу викликала обурення в редакції «Киевлянина». Редакційна замітка, що з неї розпочався номер від 13 червня,

⁷⁵ Ст-ин С. Мысли обывателя // Киевлянин. – 1917. – № 127 (27 мая). – С. 1–2.

⁷⁶ Украинцы и автономия Малороссия // Киевлянин. – 1917. – № 107 (30 апреля). – С. 3. Ця замітка була написана з приводу селянських з'їздів у губернських центрах.

⁷⁷ Загалом мала увага газети «Киевлянин» до питання про державний устрій революційної Росії, попри згадану вище підтримку Київським клубом прогресивних російських націоналістів ідеї широкого обласного самоуправління «Малоросії», контрастувала із значною увагою українського руху до питання про автономію Наддніпрянської України. Див. напр. про «автономістсько-федералістську» тематику на Всеукраїнському національному конгресі та публіцистику М. Грушевського 1917 р.: Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). – С. 24–26; Грушевський М. Звідки пішло Українство і до чого воно йде. – К., 1917. – С. 11–15.

⁷⁸ С-ко Н. Странные единомышленники // Киевлянин. – 1917. – № 120 (18 мая). – С. 1; К. Б. Встречи и разговоры // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1.

⁷⁹ Протест против насильственной украинизации школы // Киевлянин. – 1917. – № 105 (28 апреля). – С. 1; Ольгин С. Ходагайство Украинской Рады // Киевлянин. – 1917. – № 119 (17 мая). – С. 2; К. По провинции // Киевлянин. – 1917. – № 123 (21 мая). – С. 2.

⁸⁰ Киев, 12-го июня 1917 г. // Киевлянин. – 1917. – № 141 (13 июня). – С. 1.

доволі емоційна: в ній ідеться, що «маніфест» (себто універсал) має «розкрити очі» тим, хто недооцінював загрозу від українського руху⁸⁰. В наступній не менш промовистій замітці від редактора В. Шульгіна йшлося про те, що до появи універсалу можна було повірити, що український рух обстоював благо народу, а відтепер стало зрозуміло, що він спрямований проти «трьохсотлітньої спілки між великоросами та малоросами»⁸¹. Слідом за цими замітками був надрукований російський переклад універсалу – без слова «універсал»⁸².

У наступному номері на перше місце була поставлена загроза від більшовиків⁸³, яких редакція порівняла з українцями⁸⁴, себто україн-

ськими націоналістами. Однак у позанаступному номері «Киевлянин» повернувся до українського питання. В одній замітці політичні українці були названі «загарбниками»: мовляв, українські діячі (мовою автора – «сепаратисти») не сподівалися на масову підтримку населення, а тому вимагали втілення українських вигом тут і зараз⁸⁵. Слідом газета надрукувала заяву Ради робітничих і солдатських депутатів Києва від 8 червня з протестом проти постанов Другого Всеукраїнського військового з'їзду⁸⁶. На той час ситуація розвинулася далі: на цьому з'їзді вже був оголошений Перший універсал. Але публікація протесту ради робітничих і солдатських депутатів мала показати загальне невдоволення

Верхня частина першої шпальти номера «Киевлянина» від 13 червня 1917 р. з антиукраїнськими статтями, викликаними появою Першого універсалу Української Центральної Ради

⁸⁰ Шульгин В. [Без заглавия] // Там же.

⁸² Выступление Украинской Рады // Там же. – С. 2.

⁸³ Шульгин В. [Без заглавия] // Киевлянин. – 1917. – № 142 (14 июня). – С. 1.

⁸⁴ Киев, 13-го июня 1917 г. // Там же.

⁸⁵ Нилон И. Заовсезатели // Киевлянин. – 1917. – № 143 (15 июня). – С. 1–2.

⁸⁶ Официальное сообщение об украинском движении // Там само. – С. 2.

автономістськими стремліннями з боку «російської демократії»⁸⁷.

III. Публікації про відносини між православною і греко-католицькою церквами і ситуацію в Західній Україні. Російська окупація Галичини у 1914–1915 рр., втручання російських державних і церковних діячів у міжконфесійні відносини та австрійські репресії проти греко-католицьких священників-русофілів загострили питання про «російську справу» на західноукраїнських землях.

Ще до 1914 р. російські націоналісти, особливо – «малоросійські монархісти», прагнули представити Галичину та Буковину відторгнутими російськими землями⁸⁸. Це переконання дозволяло їм заперечувати тезу про Галичину як «український П'ємонт» і спробувати перенести протидію «українським проектам» у цей перший українізований регіон України. Вище йшлося про публікацію газетою відозви «Західно-російського товариства», що виходила з «російськості» Галичини.

Особливість «західноукраїнської» групи публікацій полягає в тому, що вони зроблені не дописувачами газети, а є відкритими листами

священиків або вчителів. Так «*Киевлянин*» виказував себе на позір об'єктивним і нейтральним, та й нібито сам обходив небезпечні релігійні питання, які напряду не стосувалися українських губерній, в яких мешкали читачі газети.

Загальний зміст більшості відкритих листів полягає в захисті репутації архієпископа Волинського і Житомирського Євлогія (Георгієвського), а також тих учителів-галичан, які перейшли з греко-католицизму у православ'я. Архієпископ Євлогій очолював православну церкву в окупованій російською армією Галичині у 1914–1915 рр. Він підтримував перехід греко-католицьких (мовою російської влади та російської православної церкви – «уніатських») парохів і мирян у православ'я, а також направляв у регіон православних священників⁸⁹. Архієпископ Євлогій і його прибічники намагалися спростувати звинувачення у примусі до переходів у православ'я. За словами авторів відкритих листів, зміни конфесії були добровільними кроками⁹⁰. Так само власним вибором пояснював перехід у православ'я вчителів-галичан голова зібрання

⁸⁷ Вірогідно, у заяві Ради робітничих і солдатських депутатів Києва йшлося про резолюцію Другого Всеукраїнського військового з'їзду «Про відношення до сучасного моменту», ухвалену того ж дня, 8 червня. Резолюція закликала Українську центральну раду «негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями, щоби до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу»: *Щусь О. Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. – К.: Інститут історії України АН України, 1992. – С. 37 (Історичні зошити. – 1992. – № 7). Усі постанови Другого Всеукраїнського військового з'їзду див.: *Постанови II Всеукраїнського військового з'їзду // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали.* – С. 386–391.

⁸⁸ Про Галицько-російське благодійне товариство, засноване у 1902 р. у Санкт-Петербурзі, залученість Київського клубу російського націоналістів до західноукраїнських справ і сприйняття російськими націоналістами Галичини як «корінної російської області» під час Першої світової війни див.: *Бахтуріна А. Ю.* Політика Російської Імперії в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: «АИРО-XX», 2000. – С. 41–46; *Оберим О. М.* Російський націоналістичний рух на Наддніпрянській Україні на початку XX ст.: ідеологія та практика. – С. 180; *Hillis F.* The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. – P. 225; *Савино Дж.* «Самая коренная русская область»: образ Галиции в русской националистической периодике в 1914–1915 гг. // *Политика и поэтика: русская литература в историко-культурном контексте Первой мировой войны. Публикации, исследования и материалы.* – М.: Институт мировой литературы имени А. М. Горького РАН, 2014. – С. 857–862.

⁸⁹ У монографії російської дослідниці Александри Бахтуріної виснувано, що первинною метою конфесійної політики Російської імперії в окупованій Галичині було скасування Берестейської унії та «возз'єднання» греко-католицької церкви з православною церквою. Однак у перші місяці окупації дії російської адміністрації та церковної влади були обережними. Пізніше, у першій половині 1915 р., під впливом російських націоналістів, адміністрація розпочала впроваджувати лінію на перехід греко-католицьких парафій у православ'я. Громадська думка несправедливо, за оцінкою А. Бахтуріної, поклала провину за відхід від принципу віротерпимості винятково на архієпископа Євлогія, що мало наслідком видалення його з Галичини незадовго до відступу російських військ із регіону в 1915 р., див.: *Бахтуріна А. Ю.* Указ. соч. – С. 142–178.

⁹⁰ Письмо архієпископа Євлогія // *Киевлянин.* – 1917. – № 115 (10 мая). – С. 2; *Терещенко И.* К деятельности арх. Евлогия. (Письмо в редакцию) // *Киевлянин.* – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 1.

випускників курсів для вчителів із Галичини, які діяли у Петрограді при жіночій гімназії М. А. Лохвицької-Скалон⁹¹.

Окрім цього, «Киевлянин» надрукував відкритий лист греко-католицького священника, біженця з Галичини Йосифа Яворського до Митрополита Андрея Шептицького. Парох закликав ієрарха, який тоді повертався з російського заслання в австрійську Галичину, заступитися за «малоросів-галичан» – священників, безпідставно ув'язнених австрійською владою за звинуваченням у шпигунстві на користь Росії⁹².

Отже, газета «Киевлянин» опосередковано продовжувала дореволюційну «традицію» залученості у справи Західної України, яка для російських націоналістів являла собою «відторгнуті» російські землі. «Політичних малоросів» непокоїли звинувачення православних ієрархів у насильницькому наверненні галицьких українців на православ'я, а також репресивна політика австрійської влади проти священників, звинувачених у русофільстві.

Таким чином, газета «Киевлянин» у 1917 р., як і в дореволюційний час, залишалася речником «малоросійського проекту». Публікації квітня–червня 1917 р. виказують позицію редакції та дописувачів газети і містять матеріали до історії «малоросійських» організацій Києва і Правобережжя. «Малоросійський рух» поступався українському за масштабом і темпами розгортання. Звідси випливає, що для «політичних малоросів» належність етнічних українців до «великого російського народу» була samozрозумілою річчю, що призводило до недооцінки українського руху. Так само, як і до 1917 р., український націоналізм здавався «політичним малоросам» штучним, інтелігентським, антинародним і вигідним хіба Австро-Угорщині та Німеччині.

З антиукраїнських публікацій «Киевлянина» видно, що газета принципово не змінила позицію щодо українського питання, порівняно з початком ХХ ст. «Українська тема» на шпальтах газети висвітлена або нейтрально, або негативно, але ніяк не позитивно. Однак дописувачі газети, як і провідники новостворених «малоросійських» організацій, висловлювали формально демократичні погляди: мовляв, український рух має право на існування, але не повинен займатися «насильницькою українізацією» більшості «малоросів» і не може самостійно вирішувати питання державного статусу українських губерній. Для посилення позицій російського націоналізму газета надавала свої шпальти для виправдання церковної політики на Галичині під час її окупації російськими військами.

Насамкінець відзначимо важливий чинник слабкості «малоросійського проекту»: він не був спрямований на емансипацію бодай якихось соціальних груп українського населення. Загальноросійські ліві партії виступали від імені робітників і селян усіх народів Росії. Український рух, який поєднував націоналізм і соціалізм, закликав до підвищення соціальних позицій саме українських робітників і селян. Натомість «Киевлянин» фактично обстоював соціальне й національне *status quo*, обмежуючись загальнодемократичними гаслами та закликами до посилення російської національної свідомості. На нашу думку, консервативність «Киевлянина» відбивала застійність «малоросійського проекту», який у 1917 р. мало що міг протиставити ані українським, ані загальноросійським лівим силам. Політична боротьба тривала протягом усього 1917 р., але ідеологічні позиції вже були визначені.

References

Babkov, D. I. (2008). *Politychnaia deiatel'nost' i vzgliady V. V. Shul'gina v 1917–1939 gg.* [The political activity and views of Vasilij Shul'gin in 1917–1939] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Briansk. [in Russian].

Bakhturina, A. Yu. (2000). *Politika Rossijskoj Im-*

perii v gody Pervoj mirovoj vojny. Moskva: AIRO-XX. [in Russian].

Chykalenko, Ye. (2003). *Spohady (1961–1907), peredmovna V. Shevchuka.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. (2004). *Schodennyk (1907–1917).* (Vol. I). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

⁹¹ Копыстьянский А. К защите истины // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1. Про курси М. А. Лохвицької-Скалон див.: Карин А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Национальный аспект // Схід. – 2016. – № 2. – С. 42–43.

⁹² Яворский И. Открытое письмо его высокопреосвященству униатскому митрополиту графу А. Шептицкому // Киевлянин. – 1917. – № 123 (21 мая). – С. 3.

- Fedevych, K. (2016) Taras Shevchenko i maloruskie monarkhisty v imperii Romanovykh. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1868-klimentij-fedevich-taras-shevchenko-i-malorusskie-monarkhisty-v-imperii-romanovykh>. [in Russian].
- Fedevych, K. (2016) Termin «Ukraina» i radikal'nyie monarkhisty Rossijskoj imperii. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>. [in Russian].
- Fed'kov, O. (2004). Chornosotentsi ta chutky na Podilli (z istorii suspil'no-politychnoho zhyttya ta mental'nosti pochatku XX st.). *Moloda natsiya – Young Nation*, 3, 5–21. [in Ukrainian].
- Glushkov, A. V. (2016). *Stanovlenie i evoliutsiya progressivnogo natsionalizma v pozdneimperskoj Rossii* [Becoming and doom the progressive nationalism in the late imperial Russia] (*Candidate's thesis*). Perm'. [in Russian].
- Hillis, F. (2009). *Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907* (*Unpublished dissertation*). New Haven. [in English].
- Hillis, F. (2013). *The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca and London: Cornell University Press. [in English].
- Hrushevs'kyj, M. (1917). Zvidky pishlo Ukrayinstvo i do choho vono yde. Kyiv. [in Ukrainian].
- Karin, A. (2016). Politika Rossijskoj imperii v Vostochnoj Galitsyi v roky Pervoj mirovoj vojny. Natsional'nyj aspekt, *Schid – East*, 2, 39–47. [in Russian].
- Khmil', I. V. (1992). *Pershyj Vseukrayins'kyj selians'kyj zyzd (28 trvnia – 2 chervnia 1917 r.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny AN Ukrayiny. (Historical notebooks, 4, 1992). [in Ukrainian].
- Khmil', I. V. (1994). *Na shliakhu vidnovlennia ukrayins'koyi derzhavnosti (Ukrayins'kyj natsional'nyj konhres-zyzd 6-8 kvitnia 1917 r.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny AN Ukrayiny. (Historical notebooks, 3, 1994). [in Ukrainian].
- Khrystiuk, P. (1969). *Zamitky i materiyaly do istoriyi ukrayins'koyi revoliutsiyi. 1917–1920 rr.* (Vol. I). Vydavnytstvo Chartoryis'kykh. [in Ukrainian].
- Kiryanov, Yu. (2001). *Pravyie partii v Rossii. 1911–1917 gg.* Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
- Kotsiubinskij, D. A. (2001). *Russkij natsionalizm v nachale XX stoletia: Rozhdenie i gibel' ideologii Vserossiyskogo natsional'nogo soyuza*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
- Kulyk, V. (2010). *Dyskurs ukrayins'kykh medij: identychnos'ti, ideolohii, vladni stosunky*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
- Liubchenko, V. (1996). Teoretychna ta praktychna diyal'nist' rosiys'kykh natsionalistychnykh orhanizatsiy v Ukrayini (1908–1914 rr.). *Ukrains'kyi istorycnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 55–65. [in Ukrainian].
- Martyniuk, O. V. (2016). *Rosiys'kyj natsionalizm yak sotsial'no-politychnyj fenomen u vyborchomu protsesi Pravoberezhnoyi Ukrayiny (1906–1912 rr.)* [The Russian nationalism as a social-political phenomenon in the electing process in Right-Bank Ukraine (1906–1912)] (*Candidate's thesis*). Kiev. [in Ukrainian].
- Obersht, O. M. (2017). *Rosiys'kyj natsionalistychnyj rukh na Naddnipyrians'kij Ukrayini na pochatku XX st.: ideolohiya i praktyka* [The Russian nationalism in Dnieper Ukraine in the early XX th: theory and practice] (*Candidate's thesis*). Chernivtsi. [in Ukrainian].
- Oberuchev, K. [1919]. V dni revoliutsii. Retrieved from: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2_%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2\)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.BA.D1.80.D1.83.D0.B3.D0.B0](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2_%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.BA.D1.80.D1.83.D0.B3.D0.B0). [in Russian].
- Omel'yanchuk, I. V. (2000). *Chernosotennoie dvizhenie na territorii Ukrainy (1904–1914 gg.)*. Kiev: NIURV. [in Russian].
- Omel'yanchuk, I. V. (2007). *Chernosotennoie dvizhenie v Rossijskoj imperii (1901–1914)*. Kiev: MAUP. [in Russian].
- Perepys g. Kieva 16 marta 1919 g. (1920). Ch. I. Naselenie. Kiev. Retrieved from: <http://www.prlib.ru/item/357171>. [in Russian].
- Polovynchak, Yu. M. (2007). *Borot'ba hazety «Kievlyanin» z ukrayinstvom naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia*. [The struggle of «Kievlyanin» newspaper against Ukrainian national movement in the end of XIX – early XX th century] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Polovynchak, Yu. M. (2008). *Hazeta «Kievlyanin» i ukrayinstvo: dosvid natsional'noyi samoidentyfikatsii*. Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho. [in Ukrainian].
- San'kova, S. M. (2006). *Russkaya partiya v Rossii: Obrazovanie i deyatel'nost' Vserossiyskogo natsional'nogo soyuza (1908–1917)*. Oryol: S. V. Zenina. [in Russian].
- Schiogolev, S. (1912). *Ukrainskoye dvizheniye kak sovremennyy etap yuzhnorusskogo separatizma*. Kiev. [in Russian].

- Schiogolev, S. (1914). *Sovremennoie ukrainstvo. Iego proiskhozhdeniye, rost i zadachi*. Kiev. [in Russian].
- Schus', O. Y. (1992). *Vseukrayins'ki viys'kovi zyzdy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny AN Ukrayiny. (Historical notebooks, 7, 1992). [in Ukrainian].
- Shul'gin, V. V. (2012). 1917–1919. In V. V. Shul'gin (Author), R. G. Krasikov (Comp.), *Teni, kotoryie prokhodiat* (pp. 125–266). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya. [in Russian].
- Skoropads'kyi, P. (1995). *Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918*. Kiev–Filadel'fiya: Instytut ukrayins'koyi archeografii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny; Instytut skhidnoievropeis'kykh doslidzhen' NAN Ukrayiny; Skhidnoievropeis'kyj doslidnyj instytut imeni V. Lypyns'koho. [in Russian].
- Sovino, Dzh. (2014). “Samaia korenaia russkaia oblast’”: obraz Galitsyi v russkoy natsyonalisticheskoy periodike v 1914–1915 gg., *Politika i poetika: russkaia literatura v istoriko-kul'turnom kontekste Pervoj mirovoj vojny. Publikatsyi, issledovania i materialy* (pp. 857–862). Moskva: Institut mirovoj literatury imeni A. M. Gor'kogo RAN. [in Russian].
- Stepanov, S. A. (1992). *Chiornaya sotnia v Rossii (1905–1914 gg.)*. Moskva: VZPI; Rozvuznauka. [in Russian].
- Stepanov, S. A. (2005). *Chiornaya sotnia*. 2-e izd., dop. i pererab (2th ed.). Moskva: Eksmo; Iauza. [in Russian].
- Verstiuk, V. (2012). Ukrayins'ka Tsentral'na Rada y ukrayinizatsiya viys'kovykh chastyn rosiys'koyi armiyi, *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 4–27. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. (Main comp.). (2003). *Ukrains'kyj national'no-vyzvol'nyj rukh. Berezen' – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*. Kiev: Vydavnytstvo Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. F. (Main comp.), Smoliiy, V. A. (Main red.). (1996). *Ukrayins'ka Tsentral'na Rada. Dokumenty i materialy* (Vol. 2). Kiev: Naukova dumka. [in Ukrainian].